

Јелена Редли

ЈЕЗИЧКА СРЕДСТВА ПЕРСПЕКТИВИЗАЦИЈЕ У ИЗВОРНИМ И АДАПТИРАНИМ СРПСКИМ НАРОДНИМ БАЈКАМА

У раду се на примерима изворних и адаптираних српских народних бајки посматрају језичка средства којима се мења перспектива читаоца на радњу и ликове. Водећи се резултатима лингвистичких и антрополошко-лингвистичких истраживања, сагледавамо како језички поступци агентизације/деагентизације, обезличавања реченице, реченичне дистрибуције вршиоца и предмета радње и њихове међусобне трансформације, избора управних глагола предикације и евентизације радње утичу на стварање другачије, савремене слике света.

Кључне речи: српски језик, бајке, перспективизација, језичке модификације, лингвистика.

In the paper, using the examples of original and adapted Serbian folk tales, we observe linguistic means that change the reader's perspective on the plot and characters. Relying on the results of linguistic and anthropological-linguistic research, we look at how the linguistic processes of agentization/deagentization, depersonalization of the sentence, sentence distribution of the doer and the object of the action and their mutual transformation, the choice of governing verbs of predication and eventization of the action influence the creation of a different, contemporary images of the world.

Key words: Serbian language, fairy tales, perspectivization, language modifications, linguistics.

1. Увод. Перспективизација у језику се односи на организацију реченичних конституата на основу њихове важности и релевантности унутар специфичног комуникацијског контекста. У оквиру овог концепта, функционална перспектива реченице укључује истраживање начина на који се структуре реченице могу модификовати како би боље одговарале потребама комуникације без промене укупног значења. Ове модификације имају за циљ да истакну кључне информације и успоставе јасноћу у поруци која се преноси (Ивић 1976: 29–30).

Истраживање језичких средстава којима се врше овакве модификације и синтаксичка варирања нужно укључују питање агентивности. Агентивност као семантички појам предмет је истраживања лингвиста од средине шездесетих година XX века (в. Ivić 1963; 2002; Ивић 2000; BENVENISTE 1971; CRUSE 1973; LYONS 1977; LAKOFF – JOHNSON 1977; 1980; LANGACKER 1987; 2008; JACKENDOFF 1990; TALMY 2003; 2007; VASIĆ 2007; АЛАНОВИЋ 2006; 2007а; 2007б) и директно је везана за семантичку улогу агенса, који, према најједноставнијој дефиницији, представља појам коме се приписује вршење радње (Ivić 1963: 23).

Поред интересовања лингвистике за овај концепт, питање агентивности у језику има дугу традицију и у лингвистичкој антропологији (в. HILL – MANNHEIM 1992; GUMPERZ – LEVINSON 1996; DURANTI 2001; 2004; AHEARN 2001). Међу лингвистичким антрополозима, који се у великој мери интересују за питања

језичке форме агентивности и који су значајно допринели њеном разумевању, Л. Ахерн схвата агентивност као потенцијал гледајући на њу као на социокултурно посредовану способност да се делује (AHEARN 2001: 112), док је за А. Дурантија она „власништво оних ентитета (1) који имају одређени степен контроле над сопственим понашањем, (2) чије акције у свету утичу на друге ентитете (а понекад и њихове сопствене), и (3) чије су акције објекат евалуације (нпр. у смислу њихове одговорности за дати исход) (DURANTI 2004: 453). Стога ово истраживање полази од схватања да се агентивност успоставља приписивањем радње ентитету који се на тај начин сматра за њу одговорним.

У савременој општелингвистичкој теорији прототипични агенс има обележја ‘бити у покрету’, ‘вољно узроковати радњу’, ‘контролисати је’ (JACKENDOFF 1990: 126; ИВИЋ 2000: 463) из чега следи да агентивност поседују ентитети који имају одређен степен контроле над својим понашањем, чије акције утичу на акције других ентитета, те могу бити предмет одговорности за дати исход (DURANTI 2004: 453). Ово је веома блиско прототипичној каузативности, онако како је виде Џ. Лејкоф и М. Џонсон, у оквиру које се агенс схвата као извор енергије, први вољни покретач радње (в. LAKOFF – JOHNSON 1980: 69–72; LANGACKER 2008: 356). Пошто су свесност и воља типично људске особине, типични агенс је људско биће, а догађај има каузалну компоненту, те је примарна одговорност централна одлика агенса (LAKOFF – JOHNSON 1980: 70).¹ Имајући у виду диференцијацију лексичко-граматичке теорије између стања, догађаја и активности као три основна типа процеса, успостављену на основу значења глагола и улоге учесника у ситуацији (DE BEAUGRANDE 2004: III.B), догађаји представљају промене у учесницима или околностима, док се у стањима налазе учесници неке ситуације. По томе су догађајима сличне активности, с тим што је у активностима догађај последица деловања агенса.

Треба напоменути да разумевање концепта агентивности има импликације и на разумевање персоналитета,² узрочности, акција и намера, те се агенс схвата као учесник радње³ у чијој сфери лежи одговорност за њено

¹ Пример Р. Џекендофа *Bill rolled down the hill* ‘Бил се скотрљао низ брдо’ пак показује да је вољност сваког живог учесника радње подложна двосмислености те да лексичко значење глагола утиче на то да ли ће се дата радња тумачити као вољна (JACKENDOFF 1990: 126–127).

² Термин *персоналнџеј* употребљен је овде као превод енглеског термина *personhood* са значењем ‘стање или чињеница битисања јединке као особе; стање или чињеница битисања неког као појединца или поседовања људских карактеристика и осећања’ (в. дефиницију на енглеском језику на <<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/personhood>>, такође и употребу овог термина у КЛАЈН-ТАТИЋ, V. *Aktuelni problemi abortusa, prenatalnog genetskog testiranja i upravljanja trudnoćom. Stanovništvo* 49/1 (2011): 33–52, где излази из оквира лингвистике, али потврђује адекватност употребе). Аутору се чинило да реч *личност* не поседује довољан ниво апстракције, самим тим ни ширине коју има енглеска именица. Зато захваљује проф. др Гордани Лалић-Крстин, с Одсека за англистику Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, на несребичној помоћи у проналажењу адекватног превода овог термина на српски језик.

³ Узимајући у обзир диференцијацију антрополога Ивана Карпа, Л. Ахерн истиче да термин *актџер* означава особу чија је акција вођена правилима или оријентисана на њих, док се под *аџенсом* подразумева особа која испољава моћ у смислу способности да доведе до ефеката и (ре)конституише свет. Стога актера и агенса треба сматрати два различитим аспектима

иницирање, вршење или извршење. Он над њом остварује контролу, потпуно или барем у некој њеној развојној фази.

Агентивност има две димензије, које су међусобно повезане, при чему се перформанса ослања и истовремено утиче на кодирање људске акције језичким средствима (DURANTI 2004: 454), док граматичка средства служе да повећају или смање агентивност вршиоца. Стога је идентификација агенса увек резултат садејства лексичкосемантичких, граматичких и прагматикомунитивних фактора који учествују у обликовању реченице (АЛАНОВИЋ 2020: 247).

Једно од основних граматичких средстава за регулисање агентивности, односно промену перспективе реченице, јесте синтаксичка конверзија – поступак којим се задржава исто значење, али варира перспектива односно мења тачка гледишта са које се посматра ситуација, уз промену реченичне структуре. Лексичком супституцијом два комплементарна глагола (нпр. *гајти* – *добити*) у оквиру исте дијатезе добијају се реченични модели који имају исте учеснике, али са замењеним синтаксичким функцијама субјекта и објекта, што омогућује да се о једној истој ситуацији саопштава с аспекта једног или другог учесника (АЛАНОВИЋ 2020: 87–89, 92, 97).

Конверзија се може извршити и трансформацијом активног реченичног модела у пасивни без промене глагола у предикату. Резултат овакве, дијететичке трансформације јесте тематизација неагентивног учесника при чему се пасивом смањује степен контроле над радњом или догађајем (Исто: 87–88, 89, 94–95).

Иако је кључни аспект концепта агентивности то да су агенси ентитети чије акције имају утицај и последице по њих или друге (в. LYONS 1977: 483; JACKENDOFF 1990: 127–128) или су укључени у узрочни ланац (TALMY 1976; 2000: 28–30; 69–73; LAKOFF – JOHNSON 1980), степен деловања датог агенса није увек исти, већ се одређује варијацијама у мери у којој се такве радње изводе с намером и одређеним циљевима (DURANTI 2004: 454). Стога се може говорити о скали агентивности, односно укључености учесника у процес или његове искључености из њега, што одговара смањењу одговорности и вољности у вршењу радње (СТЕПАНОВ 2016: 102). У складу с тим, ублажавање деловања агенса постиже се различитим граматичким и дискурским стратегијама, и алтернативним граматичким оквирима (нпр. варијације у исказаној вези између догађаја и ентитета који га је могао изазвати), те тако радње могу бити агентизоване (вршилац радње је експлициран) или деагентизоване (представљене тако да није могуће утврдити идентитет онога ко делује) (DURANTI 2004: 460; СТЕПАНОВ 2016: 115–116).

2. Корпус и методологија. Да би се идентификовала и описала језичка средства којима се мења перспектива текста, као грађа за ово истраживање послужила су два временски удаљена и језички донекле различита корпуса српских народних бајки: *Српске народне њриповејке*, које је сакупио, записао и објавио Вук Стефановић Караџић, и *Српске народне бајке за децу XXI века*,

исте особе или двама различитим погледима на поступке појединца (КАРП 1986: 137, према АНЕАРН 2001: 113).

ауторско дело које представља модерну адаптацију тековина српске традиције, прилагођену естетским и моралним нормама савременог друштва, и написану савременим језиком. Изабране су бајке *Аждаја и царев син*, *Башчелик*, *Биберче*, *Чардак ни на небу ни на земљи* и *Змија младожења* јер су се, с једне стране, показале као најрепрезентативнији примери језика који је овом приликом требало истражити, а с друге, јер су садржане у обема збиркама.

Преиспитивање две повезане, а ипак аналитички различите димензије деловања – њене језичке реализације (перформансе) и језичке репрезентације (граматичког кодирања) – треба да покаже како се језичким модификацијама исказивања или неисказивања агенса, или пак померањем деловања на другог учесника или променом радње у догађај, мења перспектива текста па, самим тим, и поглед на свет. У ту сврху спроведена је синтаксичко-семантичка анализа најрепрезентативнијих примера из обе књиге бајки уз примену интердисциплинарног приступа који узима у обзир резултате лингвистичких истраживања и истраживања на пољу лингвистичке антропологије. Тамо где је требало потврдити утеловљеност значења, односно зависност значења од визуомоторичких информација, коришћена су сазнања до којих су дошла неуролингвистичка истраживања.

3. БАЈКА. Бајка је приповетка посебне структуре, с магијском садржином и устаљеним мотивима, која почиње наношењем штете или жељом да се нешто има. Као књижевни облик у којем су поларизовани добро и зло, правда и неправда, стварност и натприродност, који садржи устаљен начин изражавања и понашања ликова, и њихово једнодимензионално портретисање, бајка је по природи универзална, али, с друге стране, она потиче из историјске стварности прошлости и садржи неке елементе примитивног друштвеног и културног живота (SOLAR 1976: 213; Пропп 2000: 5, 20, 21, 309). Као израз човекових мисли о себи и свету, она на симболичан начин преноси човекова размишљања, али и очигледна и скривена значења (АНТОНИЛЕВИЋ 1991: 11).

Бајка је усмерена понајвише на судбину појединца, али будући да је њен систем вредности пре свега колективан, задатак појединца је да усагласи своје индивидуалне вредности с постављеним друштвеним нормама, обичајима, традицијом и сл. У том смислу, бајка је израз јунговског колективно несвесног, архетипова у њиховом најједноставнијем и најсажетијем облику, из чега произилази систем понашања њених ликова (VON FRANZ, 2017⁴: 3; АНТОНИЛЕВИЋ 1991: 13), али и њена универзалност и ванвременост. Бајка, по правилу, почиње неким немилим догађајем који нагони јунака да изврши неки задатак и тако врати очекивани поредак ствари. Извршавање задатка је увек повезано са кршењем забране или изневеравањем неке наредбе, молбе или правила што, заправо, представља иницијацију јунака, његову афирмацију и интеграцију у колектив (АНТОНИЛЕВИЋ 1991: 13, 14). Тај јунак нема осећања, у њему се не води никаква морална нити емотивна борба (нпр. да би убио аждају чија се душа налази у врапцу, он га, једноставно, удави). Будући да је херој, он није људска, већ апстрактна фигура, потпуно је црн или бео и потпуно схематичан (VON FRANZ 2017⁴: 13).

Имајући у виду ову апстрактност, схематичност ликова и архетипску димензију бајке, поставља се питање да ли бајку треба „преправљати” како

би се ускладила са савременим схватањима у друштву. М. фон Франц указује на чињеницу да је дуго преовладавао ненаучан став према бајкама, те су уредници или преводиоци често бирали оно што им у бајкама одговара, а остало одбацивали, неке сцене брисали, а уметали неке друге из других бајки (VON FRANZ 2017⁴: 3, 4).

Ови поступци примењени су и у српским народним бајкама, које је сакупио и записао Вук Ст. Караџић, те је наш задатак да сагледамо димензије и резултате оваквих модификација. И поред постојања великог броја интернационалних мотива у српским бајкама, оне садрже разноврсне и богате елементе властите народне културе и традиције, те су се у оквиру патријархалног система код српског народа очували неки архаични елементи, који одражавају старе друштвено-културне, моралне, естетске и вредносне обрасце (Антонијевић 1991: 8, 23, 24). Адаптација ових бајки донела је нове елементе који одговарају схватањима у савременом друштву; оне су „*menjane samo tamo gde bi ponudeni savet bio problematičan za današnje dete*”⁴.

4. АНАЛИЗА ГРАЂЕ. У српском језику површинска реализација заменица најчешће изостаје, па се податак о лицу разазнаје преко глаголског наставка (што је далеко чешћи случај) као индикатора лица. Зато експлицирање заменице 1. л. јд. врло често представља маркирану форму, и последица је неретко контрастног фокуса:

Вели најстарији брат: „*Ja* је не дам...” Средњи вели: „*Ja* не дам сестре ноћас да се води.” Али најмлађи вели: „*Ja* је дам, ако је *vi* не дате [...]” (СНП, БАШ) → Најстарији и средњи син се побунише [...], али девојка сама приђе пламену и рече: „*Vi* ме не дате, али *ja* желим да пођем ...” (СНБ21, БАШ, 10).

У адаптираној бајци, фокус, који се помера са заменице за 1. л. јд. (*ja*) на заменицу за 2. л. мн. (*vi*) овде добија информативну моћ тек уз исказивање контраста према исказу *али ја желим да пођем* чиме се потпуна одговорност за реализацију радње преноси с агенса (браће) на предмет радње (сестру).

При томе, промена агенса захтева и промену глагола што доводи до лексикализације односа актив/пасив и постављања предикатских структура у однос парафразе (Ивић 1976: 37, 38). Тако се промена перспективе остварује путем избора глагола одређеног значења, јер тиме говорник уоквирује и истиче одређене радње и агенсе, док друге изоставља (изоквирује) или дерогира:

Кад га већ старост обузе, [...] па синовима препоручи да своје сестре *gagu* за онога који први дође и запроси их. „*Погајџе*”, рече, „тако не били проклети” (СНП, БАШ) → Синовима је поручио да добро владају, а ћеркама пожелео да *ogaберу* праве мушкарце [...] (СНБ21, БАШ, 10);

Старији и средњи брат повичу: „*He дамо* је ове треће поноћи, заиста морамо бар за ову најмлађу сестру знати, куд је *гајемо* и за кога је *гајемо*...” На то рече брат најмлађи: „*Ja* је *гајем*, ако је *vi* не *гајше*...” (СНП, БАШ) → Дошао сам по најмлађу цареву ћерку, да се оженим њоме, па ми реците *полази* ли она са мном или не?” (СНП21, БАШ, 12);

⁴ Цитат је из текста с интернет-портала Политика на <<https://www.vesti.rs/Kultura/Clanak-u-Politici-o-knjizi-Srpske-narodne-bajke-za-decu-21-veka.html>>.

„... тако дође ред и на цареву кћер, која је била *исцрошена*. (СНП, БИБ) → *Пронашла је* себи момка и спремила славље... (СНБ21, БИБ, 48);
 „Ко *ће дајти* за змију девојку...” (СНП, 3М) → ... па му онда рекоше да нема те девојке која *ће хитићи га се уда* за змију (СНБ21, 3М, 154);
 Отац им *дојусићи* да иду да је траже... (СНП, ЧАР) → Браћа су одмах пренела оцу шта се десило и *договорила се* да пођу за својом сестром... (СНБ21, ЧАР, 36).

Трансформацијом пацијенса из изворних бајки у агенса прототипичне транзитивне радње у адаптираним бајкама, при чему се он се помера на прво место у реченици, укида се деловање првобитног агенса на првобитног пацијенса и изазивање промене његовог стања. Ово померање почетног фокуса на новог агенса и његово позиционирање на место првог аргумента омогућује му да се сада он когнитивно аутоматски обради као агенс и истакне у први план јер је то начин на који делови визуомоторичког система, укључујући Брокину зону,⁵ обрађују типичне транзитивне радње у којима је почетни фокус у већини ситуација на агенсу (КЕММЕРЕР 2012).

Агенс може деловати и без властите воље, те се кодирање разлике између вољног и невољног агенса врши избором логичког субјекта уместо граматичког, што понекад условљава и избор когнитивних глагола, којима се исказују ендоецентрични, унутрашњи (психички) процеси, што доводи до дерогације агенса:

Ја знам да си и ти рада да се опростиш те напасти (СНП, АЖД) → *Све ми се чини* да би се и ти радо отарасила те страшне напасти (СНБ21, АЖД, 56);
Онај најмлађи једнако *мишљаше* за својим сестрама, и *шћаше га иде* да их тражи... (СНП, БАШ) → Како су дани пролазили, тако је *најмлађем царевућу* било *све штеже* да се скраси у новој кући [...] (СНБ21, БАШ, 19);
 [...] договоре се да један од њих свога коња закоље, и од коже коњске да окроје опуту... онда *најмлађи закоље* свога [...] (СНП, ЧАР) → Недостајало им је уже [...] што су најстарији и средњи брат спремно одбили [...] *Најмлађем*, међутим, *није било шешко* [...] (СНБ21, 36).

Овде се промена перспективе врши путем избора номиналних форми (уп. Ивић 1976: 43) које мењају своју семантику прелазећи из позиције граматичког субјекта у изворној бајци у логички субјекат у адаптираној. Избором безличне конструкције радња се уоквирује као догађај чији је каузатор непознат. Манипулисање локалним језичким окружењем на овај начин може да помери пажњу у односу на агентивност (FAUSEY et al. 2010: 3). Употребом логичког субјекта односно трансформацијом персоналне реченице у имперсоналну, агенс се помера на место доживљавача, од њега се одвлачи пажња, а тиме се умањује или брише његова одговорност јер когнитивни процеси претпостављају актера који или већ има нека сазнања/спознаје или нешто сазнаје/спознаје (DE BEAUGRANDE 2004: III.B.2; VASIĆ 2007: 273) тако да се спознаја може одвијати више или мање свесно, контролисано. У нашем случају, субјекат умањује сопствену агентивност истичући на овај начин да има мању контролу над процесом у чему се огледа и његова смањена вољност спрам приписане радње.

⁵ Брокина зона је језички центар у фронталном (чеоном) делу леве мождане хемисфере у којем се врши обрада језика (TETTAMANTI et al. 2005).

Сличан је пример [...] и *нијде краја ни конца виђеџи не мојоше* (СНП, БАШ) → *Није на видику није било ни села ни вароши* (СНБ21, БАШ, 14), где позицију семантичког субјекта замењују различити учесници радње. У примеру из изворне бајке на месту граматичког субјекта налази се семантички субјекат *он* као доживљавач, који, самим тим што је несвесни актор радње, има мањи степен контроле. Трансформацијом његовог објекта перцепције *краја ни конца* у семантички субјекат егзистенцијалне ситуације, *ни села ни вароши*, у адаптираној бајци долази до његове потпуне дерогације, а тиме и потпуног укидања његове одговорности за радњу (в. Алановић 2022).

Деагентизација радње не значи да агенс не постоји, али се тај податак оваквим исказом брише. Када се исти догађај представи у другачијој перспективи, са другачије позиције и са различитим нагласком на различите учеснике, укида се податак о агенсу или се његова одговорност умањује безличним конструкцијама као средством ублажавања (BERK-SELIGSON 1990: 99–100, према DURANT 2004: 465). Ово се постиже употребом различитих стратегија деагентизације, које бележимо и у нашим примерима: увођењем евентивних глагола попут *десиџи се*, употребом контекстуалног пасива као *сџиже весџи*, увођењем модалних оператора у изразима попут *сџећи љрилику* или *време није дошло*, заменом последице за узрок као у *издахнуџи* уместо *убиџи* итд. Дакле, радња се представља као да се десила природно, сама од себе, чиме се пребацује одговорност за догађај са правог агенса. (в. VAN LEEUWEN 2008: 66–68). Овде се поступком персонификације тематизује пропозициони предикат, што за последицу има укидање одговорности агенса и његове контроле над радњом (Алановић 2020: 38), а радња је представљена као да се одвија без учешћа људског фактора:

А цар пошље за њим два коњаника да иду крадом да виде *џџа он ради...* (СНП, АЖД) → Али цар крадом посла за њим два коњаника да га прате, да виде *џџа се* на језеру *дешава* (СНБ21, АЖД, 59);

У исто вријеме дођоше и *слује* из двора царскога и *јаве цару*, како је шћела змија да његову ћерку уједе (СНП, БАШ) → ... али баш у том часу са двора *сџиже весџи* о још једном храбром подухвату од претходне ноћи (СНБ21, БАШ, 17); Онда цар учини заповијест... ко је дивове побио и змију прибо, нека дође да *да му* [цар] *џћерку за жену даде...* (СНП, БАШ) → ... па су убрзо све друмске механе чуле царев глас да *ће* онај ко је побио дивове и прикуцао змију уза зид [...] *сџећи љрилику да се удвара љрелейој љринџези* (СНБ21, БАШ, 18);

„Богме, момче, твоја су браћа јунаци, а да чујемо, *јеси ли и џџи џџџођ учинио од јунаџџџа?*” (СНП, БАШ) → „Богами, твоја браћа су прави јунаци. Имаш ли штогод да додаш, или *џџоје време још није дошло?*” (СНБ21, БАШ, 18);

Кад врабац све то искаже, *царев ља син одмах за враџи џе удави* (СНП, АЖД) → Како то рече, *врабац издахну* (СНБ21, АЖД, 63).

С обзиром на то да „у оквиру различитих култура људска бића и материјални свет могу да испоље способности за акцију сасвим другачије од оних које им обично приписујемо” (PICKERING 1995: 245, према ANEARN 2001: 30), важно је имати на уму како се концепције агентивности могу разликовати од друштва до друштва и како се могу повезати с појмовима персоналитета и узрочности (JACKSON – KARP 1990; SKINNER et al. 1998, према ANEARN 2001: 113). У вези с тим, начин на који су људи у давним временима замишљали своје

поступке илустрован је приписивањем одговорности за догађаје богу, док њу савремени човек, који често није *homo religiosus*, приписује појединцима, околностима, судбини или неким другим силама (уп. АНЕАРН 2001: 113):

Бој јој гадје по жељи, те роди мушко дете као биберово зрно (СНП, БИБ) → Живела је тако у танушној нади, све док *јој се* једног дана није *исцјунила жеља* и она осети да је трудна (СНБ21, БИБ, 44);

Ја се уздам у Боја да он може ту аждају свладати [...] (СНП, АЖД) → Зато *се надам* да ће уз твоју помоћ успети да победи страшну напаст [...] (СНБ21, АЖД, 60);

Велик страх их попадне да у оној пустињи од глади не поскапају, па *се сџану Боју молиши* да би се пуста села, вароши оли ма кога виђети могло [...] (СНП, БАШ) → [...] па се браћа уплашише да ће остати без хране и пића. *Срећом*, трећег дана су наишли на оазу и усред ње на мало језеро (СНБ21, БАШ, 14); *Да Бој га* да се мој ножић не да ником извадити без моје руке (СНП, БАШ) → *Нека нико осим мене не извуче* ножекању из проклете немани! (СНБ21, БАШ, 16).

Трансформацијом радње у догађај, чиме се брише или ограничава властита моћ и контрола, ствара се другачија слика света у којој људима владају или управљају догађаји ван њих (Алановић 2020: 55). Насупрот томе, агентивни изрази у изворним бајкама везују се за транзитивне пропозиције, те тако утичу на јачу визуоспацијалну рецепцију садржаја будући да семантички и синтаксички транзитивне реченице показују неурофизиолошку корелацију с визуомоторичким подручјима мозга. То значи да ће разумевање радње бити боље када прималац садржаја когнитивно обрађује транзитивно кодиране семантички транзитивне пропозиције јер је њихова обрада тада утеловљена (ТЕТТАМАНТИ et al. 2005).⁶ Када је реч о вољном и свесном деловању агенса, треба узети у обзир и прототипичну семантичку транзитивност, која се односи на догађаје у којима долази до интеракције два предмета при чему неки догађаји могу бити више или мање транзитивни (LANGACKER 1987: 387; 2008: 387; CREISSELS 2016: 18; уп. и СТЕВАНОВИЋ 1989⁵: 325; ARSENJEVIĆ 2007: 377–382). Ова транзитивност укључује догађаје у којима агенс својим свесним, вољним деловањем доводи до промене стања или позиције пацијенса.

Иако је у изворним бајкама деагентизација ређа, постоје случајеви када је народни приповедач користи. Већ смо видели да се одговорност за радњу често приписује богу. Слично томе, позиционирањем неживог ентитета на место субјекта, који не може бити прави агенс, радња се приписује инструменту (Алановић 2020: 53, 54) како би се персонификовао предмет који је важан за обављање радње. Тиме се, с једне стране, умањује агентивност јер се стварни агенс губи (DURANTI 2004: 461, 464; Алановић 2020: 69), док се с друге, инструменту даје контрола над ситуацијом (WELKE 1988: 199, према Алановић 2020: 69) и помера се пажња са правог агенса:

Да Бог да да се мој ножић не да ником *извадиши* без моје руке (СНП, БАШ) → *Нека нико осим мене не извуче* ножекању из проклете немани! (СНБ21, БАШ, 16).

⁶ Семантички транзитивне реченице побуђују знатно већу активацију у моторичким и паријеталним подручјима мозга, и у БА 44 (део Брокине зоне), што упућује на улогу визуоспацијалних механизма у рецепцији транзитивних конструкција које су и семантички транзитивне, као и на то да реченице којима се изричу радње знатно више активирају префронтална подручја од реченица које означавају психолошка стања (ТЕТТАМАНТИ et al. 2005).

Фокализацијом инструмента и појачавањем његовог агентивног потенцијала, инструмент се персонификује, „оживљава”, те се у свести читаоца/слушаоца он истиче у први план што може допринети његовом бољем памћењу. Наиме, семантичка категорија живо/неживо утиче на когнитивне домене као што је памћење, па се зато говори о ефекту живости, који се односи на чињеницу, потврђену трима експериментима (в. BONIN et al. 2014), да се речи које означавају живо и визуелни прикази живих концепата боље памте од неживих.

5. Закључак. Анализа ексцерпираних примера показује да адаптиране бајке имају промењену перспективу, те да је то спроведено на различите начине. Употребом заменице за 2. л. мн. уместо заменице за 1. л. јд. у субјектској позицији фокус радње се преноси с агенса на њен предмет. Овај поступак намеће и употребу другачијег глагола чиме се истичу одређена радња и њени актери, док се други дерогирају.

Померањем пацијенса на прво место у реченици и његовом трансформацијом у агенса радње, он се истиче у први план и укида се деловање првобитног агенса. Почетни фокус се, такође, укида избором датива као облика логичког субјекта и, последично, трансформацијом персоналне реченице у имперсоналну. Овим поступком деагентизације помера се пажња са агенса на доживљавача, а тиме се брише или умањује његова одговорност за радњу и контрола над њом па, самим тим, и вољност за извршење радње.

Деагентизација је спроведена и путем евентизације радње. Представљањем радње као догађаја укида се одговорност, моћ и контрола правог агенса тако што се радња представља као да се одвија без учешћа људског фактора.

С друге стране, резултат деагентизације видимо у изворним бајкама у случајевима када се радња приписује неком инструменту, што представља персонификацију предмета важних за обављање дате радње чиме се он истиче у први план и постиже ефекат живости.

Наведеним поступцима перспектива се мења тако што се ствара другачија слика света. Бришу се родни стереотипи тако што женски ликови постају активни и својим изборима сами управљају (девојку удају → девојка сама одлучи да се уда), религиозност (реализација радње зависи од бога → реализација радње не зависи од бога), насиље (човек убије животињу → животиња угине сама од себе), акценат се ставља на унутрашње процесе у човеку (човек врши нешто → човек доживљава нешто), радња постаје догађај без познатог каузатора (човек нешто чини → нешто се дешава).

Имајући у виду резултате овакве ревизије бајки, поставља се питање да ли се језичким манипулисањем текстова, које за последицу има избацивање сталних мотива бајки (насиље, стереотипне полне улоге, типска карактеризација јунака), бришу важне поруке које деци преносе изворне бајке. Ако је бајка, јунговски речено, ризница архетипова који долазе из колективно несвесног с митским представама које одражавају ситуације, страхове, надања и потребе човека као врсте, а колективно несвесно се манифестује кроз језик симбола, али и језик као лингвистички феномен, онда се поставља питање да ли се данашњи језик толико променио да манифестује и промену

у колективном несвесном. Да би се на ово питање потпуније одговорило, ваљало би истражити и нека друга средства којима се мења перспектива текста као што су језичка средства ограђивања и интензификације радње, којима би се потврдила или одбацила утемељеност ауторских интервенција у прерађеним бајкама.

СИМБОЛИ И СКРАЋЕНИЦЕ

→	прерађено
СНП	Српске народне приповијетке
СНБ21	Српске народне бајке: за децу XXI века
АЖД	Аждаја и царев син
БАШ	Баш-челик
БИБ	Биберче
ЗМ	Змија младожења
ЧАР	Чардак ни на небу ни на зељи

ИЗВОРИ

- СНБ21: Албахари, Давид и др. *Српске народне бајке: за децу XXI века*. Београд: Чаробна књига, 2012.
- СНП: *Srpske narodne pripovijetke* (1853, 1870) <<https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-price/index.html>>

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алановић, Миљивој. Формалносинтаксички обрасци идентификације агенса. *Прилози проучавању језика* 37 (2006): 105–116.
- Алановић, Миљивој. Функционално-граматички оквири падежне идентификације агенса. Јасмина Грковић-Мејдор, Владислава Ружић, Слободан Павловић (ур.). *Синтаксичка исцртаживања: дијакхроно-синхрони план. Лингвистичке свеске* 6. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007а: 84–101.
- Алановић, Миљивој. Фокус пажње као регулатор синтаксичке кореференцијалности. *Српски језик: студије српске и словенске* 12/1–2 (2007б): 447–458.
- Алановић, Миљивој. Синтаксички и комуникативни аспекти конверзије. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 11/1 (2008): 87–98.
- Алановић, Миљивој. *Зайиси из српске синтаксе: узајамне везе форме и значења*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2020.
- Алановић, Миљивој. Структурно-значењски троугао: граматички, логички и семантички субјекат. *Славистика* 26/1 (2022): 339–353.
- Антонијевић, Драгана. *Значење српских бајки*. Београд: Етнографски институт САНУ, 1991.
- Ивић, Милка. Проблем перспективизације у синтакси. *Јужнословенски филолој* 32 (1976): 29–46.
- Ивић, Милка. О модификатору „улоге“ АГЕНС. *Јужнословенски филолој* 56/3–4 (2000): 463–467.
- Ивић, Милка. О појму ‘одговорност’ и ‘агентивној’ улози оруђа за вршење радње. *Јужнословенски филолој* 58 (2002): 15–22.
- Пропц, Владимир Яковлевич. *Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, 2000.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I: граматички системи и књижев-нојезичка норма*. Београд: Научна књига, 1989⁵.

*

- AHEARN, Laura M. Language and Agency. *Annual Review of Anthropology* 30 (2001): 109–137.
- ARSENIJEVIĆ, Nada. Tranzitivnost i padeži objekta u srpskom jeziku. *Zbornik Matije srpske za slavističku* 71–72 (2007): 377–389.
- BENVENISTE, Emile. Subjectivity in Language. *Problems in General Linguistics* (Mary Elizabeth Meek, trans.). Coral Gables, FL: University of Miami Press, 1971 [1958], 223–230.
- BONIN, Patrick, Margaux GELIN, Aurelia BUGAJSKA. Animates are Better Remembered Than Inanimates: Further Evidence from Word and Picture Stimuli. *Memory & Cognition* 42 (2014): 370–382.
- CRUSE, Alan D. Some Thoughts on Agentivity. *Journal of Linguistics* 9/1 (1973): 11–23.
- DE BEAUGRANDE, Robert-Alain. *A New Introduction to the Study of Text and Discourse*. Published for Free Use On the Internet July 2004. <<https://web.archive.org/web/20130907005338/http://www.beaugrande.com/>> 06. 10. 2022.
- DURANTI, Alessandro. Relativity. *Journal of Linguistic Anthropology* 9/1–2 (1999): 220–222. <https://www.researchgate.net/publication/264667517_Relativity> 13. 9. 2022.
- DURANTI, Alessandro. Agency in Language. Alessandro Duranti (ed.). *A Companion to Linguistic Anthropology*. Malden, MA, USA – Oxford, UK – Carlton, Victoria, Australia: Blackwell Publishing, 2004, 451–473.
- FAUSEY, Caitlin. M., Bria L. LONG, Aya INAMORI, Lera BORODITSKY. Constructing Agency: The Role of Language. *Frontiers in Psychology* 1, published 15 October 2010. <<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2010.00162/full>> 06. 10. 2022.
- FAUSEY, Caitlin. M., Lera BORODITSKY. Subtle Linguistic Cues Influence Perceived Blame and Financial Liability. *Psychonomic Bulletin & Review* 17(5) (2010): 644–650. <<https://www.semanticscholar.org/paper/Subtle-linguistic-cues-influence-perceived-blame-Fausey-Boroditsky/d191cc85b0b9025d783d10d9ffab33cecb782a34>> 06. 10. 2022.
- GUMPERZ, John J., Stephen S. LEVINSON, C. (eds). *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- HILL, Jane H., Bruce MANNHEIM. Language and World View. *Annual Review of Anthropology* 21 (1992): 381–406. <<https://www.jstor.org/stable/2155993>> 13. 10. 2022.
- IVIĆ, Milka. Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice. *Književnost i jezik* 10/1 (1963): 18–24.
- JACKENDOFF, Ray. *Semantic Structures. Current Studies in Linguistics Series*. Cambridge, Massachusetts – London, England: MIT Press, 1990.
- JACKSON, Michael, Ivan KARP (eds). *Personhood and Agency: The Experience of Self and Other in African Cultures: Papers Presented at a Symposium on African Folk Models and Their Application, Held at Uppsala University, August 23–30, 1987*. Uppsala Studies in Cultural Anthropology 14. Uppsala: Uppsala University, 1990.
- KEMMERER, David. The Cross-Linguistic Prevalence of SOV and SVO Word Orders Reflects the Sequential and Hierarchical Representation of Action in Broca's Area. *Language and Linguistics Compass* 6/1 (2012): 50–66. <<https://www.semanticscholar.org/paper/The-Cross-Linguistic-Prevalence-of-SOV-and-SVO-Word-Kemmerer/fe596289ab04fe20e127d649d5cb8cc2f9a9f429>> 4. 10. 2022.
- LAKOFF, George. Linguistic Gestalts. Woodford A. Beach, Samuel E. Fox, Shulamith Philosoph (eds). *Papers from the Thirteenth Regional Meeting, Chicago Linguistics Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1977, 236–287.
- LAKOFF, George, Mark JOHNSON. *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1980.
- LANGACKER, Ronald W. Grammatical Ramifications of the Setting / Participant Distinction. *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 1987, 383–394. <<https://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/view/1806/1578>> 15. 9. 2022.
- LANGACKER, Ronald W. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. New York: Oxford University Press, Inc, 2008.
- LYONS, John. *Semantics*. Volumes 1–2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- SOLAR, Milivoj. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- STEPANOV, Strahinja. *Aserivnost, relevantnost i žanr (analiza predizbornih političkih govora)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016. <<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-368-2>> 18. 6. 2018.
- TALMY, Leonard. Concept Structuring Systems in Language. Michael Tomasello (ed.) *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure 2*. Mahwah – New Jersey – London: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, 15–46.

- TALMY, Leonard. Attention Phenomena. Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens (eds). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2007, 264–293.
- TETTAMANTI, Marco, Giovanni BUCCINO, Maria Cristina SACCUMAN, Vittorio GALLESE, Massimo DANNA, Paola SCIFO, Ferruccio FAZIO, Giacomo RIZZOLATTI, Stefano F. CAPPA, Daniela PERANI. Listening to action-related sentences activates fronto-parietal motor circuits. *Journal of Cognitive Neuroscience* 17/2 (2005): 273–281.
- <https://www.researchgate.net/profile/Paola_Scifo/publication/7925636_Listening_to_Action-related_Sentences_Activates_Fronto-parietal_Motor_Circuits/links/0fcfd506441dab81e8000000/Listening-to-Action-related-Sentences-Activates-Fronto-parietal-Motor-Circuits.pdf> 3. 10. 2022.
- VAN LEEUWEN, Theo. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. New York: Oxford University Press, 2008.
- VASIĆ, Vera. Pragmatička i gramatička komponenta u konstituisanju i interpretaciji rečenice. *Зборник Матрице српске за славистику* 71–72 (2007): 273–282.
- VON FRANZ, Marie-Louise. *The Interpretation of Fairy Tales*. Revised edition. Boulder: Shambala, 2017⁴.

Jelena Redli

LANGUAGE MEANS OF PERSPECTIVIZATION IN THE ORIGINAL AND ADAPTED SERBIAN FOLK FAIRY TALES

S u m m a r y

In this paper, we analyzed the role of language in understanding the actions and acts of characters in Serbian folk tales. By comparing the texts of the original and adapted fairy tales, we looked at how the choice of lexemes and the organization of the sentence affect the change of the reader's perspective.

In the first place, we started from the hypothesis that the adapted fairy tales will contain different vocabulary and sentence organization since they are intended for children of the 21st century. We then conducted a syntactic-semantic analysis and came to the conclusion that the linguistic modification of the texts influenced the change of perspective in the adapted fairy tales compared to the original ones. In doing so, we singled out several language strategies that achieved this.

The change of the initial focus of the action from its performer to the object is achieved by transforming the patient into an agent and raising it to the first place in the sentence, which conditions a different choice of head verbs. By lexicalizing the active/passive relationship and paraphrasing the sentence, the action of the original agent is canceled or, at least, mitigated, while complete de-agentization is achieved by using a semantic subject instead of a grammatical one, that is, by transforming a personal sentence into an impersonal one. De-agentization is also carried out through eventization of the action. The transformation of an action into an event, in which a human factor does not exist (there is no causer) cancels the responsibility and power of the agents, and their ability to control the action. These language strategies affect a change of perspective by creating a different picture of the world in which there are no exclusive attitudes or traditional characterization of the sexes. In that world, the hero of the fairy tale is no longer schematic, he has feelings, is never violent, and does not act without thinking first.

Finally, we ask the question whether these and similar linguistic modifications of folk tales, the purpose of which is to offer modern children attitudes different from those that are considered problematic today, are erasing their important messages.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
redli@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 21. новембра 2022;
прихваћено: 18. маја 2023)